

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

ХАМДАМОВ ШОХ-ЖАХОН РАХМАТ ЎГЛИ

**БАРҚАРОР ИҚТИСОДИЙ
РИВОЖЛАНИШНИ ТАЪМИНЛАШДА
ИНТЕНСИВ ИҚТИСОДИЙ
ЎСИШ ОМИЛЛАРИ**

МОНОГРАФИЯ

330.35

X-23

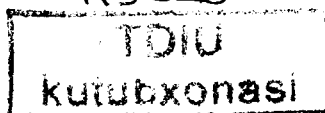
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

ХАМДАМОВ ШОҲ-ЖАХОН РАХМАТ ЎҒЛИ

**БАРҚАРОР ИҚТИСОДИЙ
РИВОЖЛАНИШНИ ТАЪМИНЛАШДА
ИНТЕНСИВ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ
ОМИЛЛАРИ**

МОНОГРАФИЯ

119623

“Lesson Press”
Тошкент – 2022

УЎК: 330.34(575.1)

КБК: 65.01

Хамдамов Ш.Р.

Барқарор иқтисодий ривожланишни таъминлашда интенсив иқтисодий ўсиш омиллари. Монография. Т.: “Lesson Press” МЧЖ нашриёти, 2022. – 130 б.

Илмий муҳаррир:

и.ф.д., проф.

А.С.Усмаинов

Тақризчилар:

И.ф.д., проф.

PhD

Б.Т. Салимов

М. Мамаиов

Мазкур монография мамлакатда барқарор иқтисодий ривожланишни таъминлашда интенсив иқтисодий ўсиш омилларини аниқлаш ва уларни фаоллаштириш, аҳамиятини оширишга бағишланган.

Монографияда мавзуга доир илмий-назарий қарашлар, олимларнинг ёндашувлари, барқарор ривожланиш ва интенсив иқтисодий ўсишнинг назарий томонлари, омиллари ўрганилиб муаллиф ёндашуви ва хулосаси шакллантирилган. Интенсив иқтисодий ўсишнинг мавжуд халқаро кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш усуллари ўрганилган, таҳлил қилинган. Интенсив иқтисодий ўсишни таъминлашда жаҳон тажрибаси ўрганилиб, мамлакатимизга жадал ўсишни фаоллаштириш бўйича амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

ISBN: 978-9943-8304-8-6

© “Lesson Press” МЧЖ нашриёти, 2022 й.

МУНДАРИЖА

	КИРИШ	4
I БОБ.	БАРҚАРОР ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШНИ ТАЪМИНЛАШДА ИНТЕНСИВ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА УСЛУБИЙ ЖИХАТЛАРИ	6
1.1. §	Барқарор ривожланиш ва интенсив иқтисодий ўсишнинг назарий жиҳатлари	6
1.2. §	Интенсив иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш усуллари	18
1.3. §	Интенсив иқтисодий ўсишни таъминлашда жаҳон тажрибаси	29
II БОБ.	БАРҚАРОР ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШНИ ТАЪМИНЛАШДА ИНТЕНСИВ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ОМИЛЛАРИНИНГ ЎЗГАРИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ	40
2.1. §	Барқарор ривожланишни таъминлашда макроиқтисодий тенденциялар ва яшил иқтисодий ўсиш таҳлили	40
2.2. §	Барқарор ривожланишни таъминлашда интенсив иқтисодий ўсиш ҳолати, индекслари таҳлили	55
2.3. §	Ўзбекистонда барқарор ривожланишни таъминлашда интенсив иқтисодий ўсиш омилларининг таъсир даражасини аниқлаш	65
III БОБ.	ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ИНТЕНСИВ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ОМИЛЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АСОСИЙ ЙўНАЛИШЛАРИ	75
3.1. §	Барқарор ривожланишни таъминлашда иқтисодий ўсишни ҳисоблаш усулларини такомиллаштириш йўналишлари	75
3.2. §	Ўзбекистонда интенсив иқтисодий ўсишнинг прогноз кўрсаткичлари ва уни ошириш йўналишлари	89
3.3. §	Ўзбекистонда интенсив иқтисодий ўсишни давлат томонидан ривожлантиришни ошириш йўллари	97
	ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР	113
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	116
	Илова	128

КИРИШ

Жаҳон тажрибасига кўра ривожланган давлатларда иқтисодий ўсишда жадал (интенсив) омиллар ҳиссаси устунлик қилса, ривожланаётган давлатларда экстенсив омиллар ҳиссаси устунлик қилмоқда. 2015 йилда БМТга аъзо давлатлар 2030 йилгача мўлжалланган Барқарор ривожланиш дастурини қабул қилган¹. Ушбу дастурда иқтисодиётда самарадорликнинг ўсишига эришиш вазифасига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бугунги кунда шу жиҳатдан ҳам барқарор иқтисодий ривожланишни таъминлашда иқтисодий ўсишнинг жадал омилларини фаоллаштириш долзарб муаммолардан бири сифатида қаралмоқда.

Жаҳонда барқарор иқтисодий ўсишга эришишда бир қатор муаммоларнинг илмий ечимини таъминлаш юзасидан мақсадли илмий изланишлар ташкил қилинган. Бу борада ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ўсиши ва унинг омилларидан мақбул ҳамда оқилона фойдаланиш, иш билан бандлик даражаси ва меҳнат унумдорлигини ошириш асосида иқтисодий ўсишнинг ижтимоий жиҳатларини ривожлантириш, унинг самарадорлигини ошириш, муносиб макроиқтисодий сиёсат дастакларини қўллаш орқали барқарор иқтисодий ўсиш сифатини оширишнинг услубий ёндашувларини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Мамлакатимизда барқарор ривожланишни таъминлашда иқтисодий ўсиш омилларидан самарали фойдаланиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда ривожлан-тириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «макроиқтисодий мутаносибликни сақлаш, қабул қилинган ўрта муддатли дастурлар асосида таркибий ва институционал ўзгаришларни чуқурлаштириш ҳисобига ялпи ички маҳсулотнинг

¹Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бosh Ассамблеясининг 2015 йилнинг сентябрида Барқарор ривожланиш бўйича ўтказилган саммитида қабул қилинган 70-сон резолюцияси, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 20 октябрдаги №841 сонли “2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифаларни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарори.

барқарор юқори ўсиш суръатларини таъминлаш»² муҳим вазифалардан бири сифатида белгилаб берилди. Мазкур вазифаларнинг самарали бажарилишида интенсив иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатувчи муҳим омилларни аниқлаш, Ялпи унумдорлик омиллари кўрсаткичининг инновациялар ва давлат бошқаруви сифатига боғлиқ ҳолда ўсиши, макро ва микро кўламда ҳисоблашнинг услубий асосларини такомиллаштириш, инновациялар ва Ялпи унумдорлик омиллари динамикасидаги ўзгариш-ларни эътиборга олган ҳолда кўп вариантли прогнозларни ишлаб чиқиш йўналишида илмий тадқиқотлар кўламини кенгайтириш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 1 августдаги ПФ-5495-сон «Ўзбекистон Республикасида инвестиция муҳитини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари, 2019 йил 14 майдаги ПФ-5717-сон «Ўзбекистон Республикаси инвестиция дастурини шакллантириш ва амалга оширишнинг сифат жиҳатидан янги тизимига ўтиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари, 2019 йил 29 апрелдаги ПҚ-4300-сон «Республика иқтисодиётига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш механизмларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори ва мазкур соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу илмий тадқиқот иши муайян даражада хизмат қилади.

Монография тадқиқоти республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

---

²Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш буйича Харажатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони.

I БОБ. БАРҚАРОР ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШНИ ТАЪМИНЛАШДА ИНТЕНСИВ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА УСЛУБИЙ ЖИХАТЛАРИ

1.1. § БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ ВА ИНТЕНСИВ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИНГ НАЗАРИЙ ЖИХАТЛАРИ

Интенсив иқтисодий ўсиш омиллари деб ишлаб чиқаришнинг унумдорлиги, тежамкорлиги, сифатига таъсир этувчи барча омилларга айтилади.

Мамлакат миқёсида интенсив иқтисодий ўсиш омилларига қуйидагилар киради:

- 1) инновацияларнинг жорий қилиниши;
- 2) ишчи кучи малакаси;
- 3) бозорлар иқтисодиёти учун қулай шароит;
- 4) инфраструктура;
- 5) давлат бошқаруви самарадорлиги;
- 6) муқобил ва арзон энергия манбалари;
- 7) коррупция;
- 8) саломатлик;
- 9) қонун устуворлиги;
- 10) маданий омиллар ва бошқалар.

Интенсив иқтисодий ўсишни аниқлашнинг умумий индекси сифатида Ялпи омиллар унумдорлиги кўрсаткичини келтиришимиз мумкин.

Ялпи омиллар унумдорлиги - иқтисодий тушунча бўлиб, меҳнат ва капитал харажатларидан ташқари, ишлаб чиқаришга таъсир этувчи омиллар мажмуасини англатади.

Интенсив иқтисодий ўсиш омиллари (унумдорлик омиллари) қуйидагича гуруҳланади:

I гуруҳ - асосий капитал(инвестиция) омиллари. Уларнинг роли инвестициялар ва узоқ муддатли моддий бойликларнинг сифати, ривожланиш даражаси ва фойдаланиш даражаси билан

белгиланади. Ушбу омиллар меҳнатни механизациялаш ва автоматлаштириш, илгор технологияларни жорий этиш ва шунга мос равишда юқори сифатли ва самарали материаллардан фойдаланиш билан боғлиқ. Лекин моддийлашган меҳнатнинг ўсиши бу омиллар таъсири туфайли эришилган иш ҳажмининг ортишидан ошмаслиги керак. шу билан бирга, ҳар қандай фаолият тури асосий воситалар, уларнинг тузилиши ва қўлланиладиган технологиялар билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги сабабли, фақат асосий капитални кўпайтириш орқали эришилган иш ҳажмининг ўсишини аниқ белгилаш деярли қийин.³

II гуруҳ - ижтимоий-иқтисодий омиллар. Булар ходимларнинг таркиби ва малакаси, меҳнат шароити, миллат саломатлиги, ходимларнинг ишга муносабати ва бошқалар. Бу гуруҳда ходимлар таркиби ва иш сифати алоҳида ўрин тутаяди. Бундан ташқари, ҳар бир шахснинг умумий жами меҳнатга қўшган ҳиссаси бир хил эмас: жамоада баъзилари ҳар доим ўртача қийматдан кўпроқ, бошқалари эса ўртача қийматдан камроқ бўлади. Бироқ меҳнат унумдорлигини ҳисоблашнинг ҳозирги жамоа усуллари буни ҳисобга олмайди. Индивидуал ходимнинг маҳсулдорлиги унинг қобилияти, малакаси, билими, ёши, саломатлик ҳолати ва бошқа бир қатор сабабларга боғлиқ. Меҳнат унумдорлиги нуқтаи назаридан иш берувчининг иш қобилияти ва меҳнат унумдорлиги ўртача қийматлардан потенциал юқори бўлган "ўз" ходимини топиши муҳим аҳамиятга эга. Ходимларни бундай танлашга иш сифатини баҳолаш ва касб танлаш тизими ёрдам беради.⁴

Ушбу омиллар гуруҳида мамлакатнинг таълим ва соғлиқни сақлашга сарфланиши, яъни жамиятнинг ижтимоий соҳага сарфланишини қайд этиш лозим. Ҳеч шубҳа йўқки, ходимларнинг касбий тайёргарлиги мактаб ва касб-ҳунар таълими, шу жумладан олий таълим даражасига боғлиқ бўлиб, миллат ва ҳар бир ходимнинг саломатлиги, хусусан, аҳолининг тиббий ёрдам

³ Факторы повышения эффективности труда работников в экономике. <http://elibrary.ru>

⁴ Факторы повышения эффективности труда работников в экономике. <http://elibrary.ru>

кўрсатиш ҳолатига боғлиқ. Озиқ-овқат маҳсулотларининг тўлиқ таркиби ва оқилона тузилиши, истеъмол молларининг мавжудлиги, шу жумладан рақобатдош маҳсулотлар, хизмат кўрсатиш соҳаси ва уй-жой коммунал хизматларининг ривожланиш даражаси ҳаёт сифатининг зарур таркибий қисмлари бўлиб, инсоннинг иш фаолиятини тез ва ўз вақтида тиклаш, унинг кайфиятига таъсир қилади ва қулайлик ва ишонччилик ҳиссини яратади. Ижтимоий-иқтисодий омиллар қаторига аҳолининг алоҳида қатламлари ўртасида жамият даромадларини қайта тақсимланиш механизмини киритиш лозим.

III Гуруҳ -ташкилий омиллар. Улар меҳнат ва бошқарувни ташкил этиш, ходимларни бошқариш бўйича чора-тадбирлар мажмуини қамраб олади. Иқтисодийнинг ривожланиши билан ушбу омиллар гуруҳининг роли ортади. Меҳнатни ташкил этиш ва бошқариш тушунчаси корхонанинг ҳажми ва ўрнини танлаш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакли сифатида ҳамкорлик, ихтисослашув ва комбинация, корхонани бошқариш схемаси, структураси ва услуби, унинг бўлинмалари вазифаларини белгилаш киради. Махсус гуруҳ жамоадаги муносабатларга ва иш интизомига таъсир этувчи омиллардан иборат.⁵

Улар, биринчидан, ходимларнинг кадриятлари тизими ва ходимларнинг мақсадларига, ходимларнинг хатти-ҳаракатларига ва жамоадаги микроклимга таъсир қилувчи ўзаро муносабатлар тамойиллари;

иккинчидан, ходимларни фаоллаштириш, рағбатлантириш чоралари;

учинчидан, бошқарув қарорлари, ишдаги камчилик ва хатоларни назорат қилиш ва оғоҳлантириш чоралари.

Меҳнат унумдорлигининг бу омилларининг самараси объектив, шу жумладан табиий ва ижтимоий, фаолият шароитларидан келиб чиқади. Улар орасида иқлим шароити ва мамлакатнинг табиий

---

⁵ Фактори повышения эффективности труда работников в экономике. <http://elibrary.ru>

бойлиги мавжудлиги, унинг ижтимоий ривожланиши, сиёсий ҳаёти ва аҳоли фаровонлиги даражасини ҳам қайд этиш зарур.⁶

Иқтисодий ўсишни таҳлил қилишда ишлаб чиқариш омилларининг миқдор ва сифат ўзгаришлари қараб икки гуруҳга ажратилади: интенсив (фаол, сифатли) ва экстенсив (кенг, миқдорий). Алоҳида корхоналарда иқтисодий ўсишнинг бу икки тури ўзининг соф шаклида алоҳида даврларда мавжуд бўлиши мумкин.

Миллий иқтисодиётга келсак, иқтисодий ўсишнинг фаол ва кенг турлари одатда бир вақтда мавжуд, лекин улардан бири етакчи ҳисобланади, шунинг учун миллий иқтисодиёт “асосан интенсив” ёки “асосан кенг” иқтисодий ўсиш тури билан ажралиб туради.⁷

Кенг турга ишлаб чиқаришнинг бир ёки бир нечта омилларидан фойдаланиш миқдорининг кўпайиши ҳисобига эришилади. Иқтисодий ўсишнинг кенг тури билан ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланишнинг ўсишидан ташқари, ЯИМнинг ҳам ўсиши кузатилади. Шунинг учун иқтисодий ўсишнинг бу тури асбоб-ускуналар, технология, ходимлар малакаси ва меҳнат унумдорлигидан доимий фойдаланиш даражаси билан тавсифланади. Кенг турдаги иқтисодий ўсишнинг асосий камчилиги шундан иборатки, улардан фойдаланиш ошиб бораётган омиллардан бири сифатида иқтисодий ўсиш суръати тушиб кетади. Агар учта омилнинг биридан фойдаланиш ҳажми тезроқ суръатда ошса, унинг ялпи маҳсулотдаги улуши ортади.⁸ Натижада кенг иқтисодий ўсишнинг ўзини қуйидаги 3 турга бўлиш мумкин:

- капитал-интенсив (капитал талаб қиладиган);
- меҳнат талаб қиладиган;
- ресурс талаб қиладиган.

⁶ Факторы повышения эффективности труда работников в экономике. <http://elibrary.ru>

⁷ Е. И. Лавров, М. Ю. Маковецкий, Т. Н. Полякова; Федеральное агентство по образованию, Омский гос. ун-т им. Ф. М. Достоевского Инвестиции, финансовый рынок и экономический рост : монография Омск 2007 <http://dlib.rsl.ru>

⁸ Е. И. Лавров, М. Ю. Маковецкий, Т. Н. Полякова; Федеральное агентство по образованию, Омский гос. ун-т им. Ф. М. Достоевского Инвестиции, финансовый рынок и экономический рост : монография Омск 2007 <http://dlib.rsl.ru>

Иқтисодий ўсишнинг интенсив тури билан ишлаб чиқариш омилларининг сифатини яхшилаш орқали ялпи маҳсулотнинг ўсишига эришилади.

Биринчидан, илғор ва унумли машина ва ускуналар, меҳнат воситаларидан фойдаланиш орқали,

иккинчидан, кўпроқ иқтисодий меҳнат буюмларидан фойдаланиш орқали,

учинчидан, маҳсулот бирлигига хом ашё сарфини камайтириш орқали,

тўртинчи, ишлаб чиқарилган товарлар сифатини яхшилаш орқали, ва

бешинчидан, янада малакали ишчи кучидан фойдаланиш орқали.

Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, иқтисодий ўсишнинг интенсив тури технологик тараққиёт ва натижада меҳнат унумдорлигининг ошиши билан характерланади⁹.

Иқтисодий ўсишнинг кенг ва интенсив турлари ўзаро боғлиқ, шунинг учун уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиб бўлмайди.

Меҳнат унумдорлигининг ўсиши ишлаб чиқаришни интенсивлаштиришнинг ўзига хос хусусияти, лекин, одатда, янги технологиядан фойдаланиш туфайли меҳнат унумдорлиги ошади ва бу кенг иқтисодий ўсишнинг (капитал улушининг ошиши) ўзига хос хусусиятидир.

Ишлаб чиқариш омилларидан бирининг улуши камайишига қараб, иқтисодий ўсишни учта турга бўлиш мумкин¹⁰:

капитал тежовчи;

меҳнат тежовчи;

ресурс тежовчи.

⁹ Е. И. Ливрок, М. Ю. Макавецкий, Т. Н. Полякова; Федеральное агентство по образованию, Омский гос. ун-т им. Ф. М. Достоевского. Известия, финансовый рынок и экономический рост : монография Омск 2007 <http://dlib.rsl.ru>

¹⁰ Ш. Хамидов. Индикатор иқтисодий ривожланишни таъминлашда интенсив иқтисодий ўсиш омиллари ва унинг стратегик йўналишлари. Аналитик ишланма. – Т.: 2020.

Ишлаб чиқаришда машиналарнинг оммавий жорий этилиши бошланган XIX асрда қўл меҳнати машина меҳнати билан алмаштирила бошланди. Капиталнинг техник ва харажатлар таркиби ўсди. Бу даврда иқтисодий ўсишни капитал-интенсив ва меҳнат тежамкор деб таърифлаш мумкин. XX асрда барча саноати ривожланган мамлакатлар ишлаб чиқаришни автоматлаштиришга ўтишни бошладилар. Конвеер ва ишлаб чиқариш линиялари кенг миқёсда ишлатилган. Бу еса меҳнат ва ресурслар бирлигига капитал харажатларнинг камайишига олиб келди. Шундай қилиб, XX асрнинг биринчи ярмида интенсив иқтисодий ўсишнинг капитални тежовчи тури шаклланди. XX асрнинг иккинчи ярми икки даврга бўлиниши мумкин:¹¹

асрнинг учинчи ва тўртинчи чораклари. Учинчи чорак иқтисодий ўсиш суръатлари бўйича енг кулай давр – НТР даврига тўғри келади. НТР катта сармоя талаб қилди. Бу босқич иқтисодий ўсишнинг билим-жадал ва капитал .интенсив тури билан характерланади. XX асрнинг сўнгги чорагида иқтисодий ўсишнинг интенсив тури кўпайди. Электрон технологиядан кенг миқёсда фойдаланиш ишлаб чиқариш воситалари таннархининг камайишига олиб келди. Бу даврда юқори малакали мутахассисларга эҳтиёж катта бўлиб, иш ҳақи даражасини оширади. Натижада капиталнинг органик ва харажат таркиби туша бошлади. Бу ҳолда, иқтисодий ўсишнинг меҳнат тежайдиган ва капитал тежайдиган интенсив тури мавжуд. Бу даврда энергия ресурслари билан боғлиқ қийинчиликлар юзага келди. 1980 йилга қадар нефт ва газ нархи тез ўсди, натижада ресурс тежайдиган иқтисодий ўсишга дунё миқёсида эҳтиёж туғилди.¹²

1973-йилдан 1986-йилгача халқаро энергетика агентлигига аъзо бўлган 21 мамлакатда энергия сарфи 5% ва ЯММ 40%га ошган.

¹¹ Е. И. Лавров, М. Ю. Маковецкий, Т. Н. Полякова; Федеральное агентство по образованию, Омский гос. ун-т им. Ф. М. Достоевского Инвестиции, финансовый рынок и экономический рост : монография Омск 2007 <http://dlib.rsl.ru>

¹² Е. И. Лавров, М. Ю. Маковецкий, Т. Н. Полякова; Федеральное агентство по образованию, Омский гос. ун-т им. Ф. М. Достоевского Инвестиции, финансовый рынок и экономический рост : монография Омск 2007 <http://dlib.rsl.ru>

Жумладан, Японияда ЯММ 46% га, энергия сарфи еса 6% га камайган. Ақшда ЯММ 40% га камайган ва энергия сарфида ўзгариш кузатилмаган.

Ўзбекистонда ҳозирга қадар иқтисодий ўсишнинг кенг тури ҳукмрон бўлиб келмоқда. Халқ хўжалиги ёқилги-энергетика ишлаб чиқаришнинг кўпайиши, минерал ресурслар ва қўшимча меҳнат ресурслари ишлаб чиқаришга жалб этилиши туфайли ривожланди. Собиқ совет иттифоқида капиталнинг техник, иқтисодий ва органик таркибида интенсив ўсиши билан ажралиб турарди. Бозор иқтисодиётининг асосий вазифаси иқтисодий ўсишнинг интенсив турига ўтишдир.

XX асрнинг буюк иқтисодчиларидан Ёзев Шумпетернинг айтишича — Фойда фақатгина инновация натижасида олинади, инновация одатга айланганда фойда бизни тарк этади¹³.

Иқтисодий ўсиш ўз-ўзидан мақсад эмас. Бирок, иқтисодий ўсиш жамиятда бошқа муҳим вазифаларни бажаришга имкон беради. У кўпчиликни қашшоқлик ва чарчоқ меҳнатидан қутқара олади. Шунингдек, соғлиқни сақлаш, таълим ва дунё ўз мажбуриятларини эълон қилган БМТнинг минг йиллик декларациясида белгиланган бошқа мақсадларни қўллаб-қувватлаш учун захиралар яратади.¹⁴ Мухтасар қилиб айтганда, биз одамларга самарали ишчи ва ижодий шахс бўлиш, уларнинг ҳаёт даражасини ошириш, яхши яшашни оsonлаштириш учун таҳлил юритамиз.

Биз тез ривожланаётган мамлакатларнинг хусусиятларини аниқлашни ва бошқа ривожланаётган мамлакатларга хусусан Ўзбекистонга уларни қандай кўпайтиришни таклиф этамиз. Унда сиёсатчилар амалда қўллашлари мумкин бўлган формулани ўз ичига олмайди — бундай умумий формула йўқ. Ҳар бир мамлакат ўзининг ўзига хос хусусиятларига ва ўзининг тарихий тажрибасига эга, бу уларнинг ўсиш стратегиясида акс эттирилиши керак. Шу

¹³“Инновационные сопоставления” Хамдамов Ш.Р. “Экономическое обозрение” №1. 2020. Б.71-73. <https://www.review.uz/ru/journals/01-241-2020>

¹⁴ Доклад о росте Стратегии устойчивого роста и инклюзивного развития Доклад о росте Стратегии устойчивого роста и инклюзивного развития - страница 5. <http://kak.znate.ru>

билан бирга, иш сиёсатчиларга ўзларининг ўсиш стратегияларини ишлаб чиқишга ёрдам берадиган доирани таклиф қилади. У уларга тўлиқ жавобларни бермайди, лекин ҳеч бўлмаганда уларга тўғри саволларни беришга имкон беради. Тез, барқарор ўсиш ўз-ўзидан содир бўлмайди. Бу мамлакатнинг сиёсий раҳбарларидан узоқ муддатли мажбуриятни, шунингдек сабр-тоқат, қатъият ва прагматизмни талаб қилади.

25 йил давомида йиллик 7% ўсиши 20-асрнинг иккинчи ярмигача кузатилмади. Бу бугунги дунё иқтисодиёти янада очиқ ва интеграциялашганлиги сабабли мумкин бўлди.

Бу тез ривожланаётган иқтисодиётларга дунёнинг қолган қисмидан ғоялар, технологиялар ва ноу-хау импорт қилиш имконини беради. Ушбу маълумотларга эга бўлиш усулларидан бири бу юқори ўсиш суръати билан баъзи иқтисодиётларни фаол жалб етган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар; яна бир усул чет элда таълим бўлиб, кўпинча халқаро алоқанинг узоқ муддатли тармоқларини ташкил этади. Ўқиш ўзингизни кашф қилишдан осонроқ бўлгани сабабли, қобилиятли ўқувчилар тезда етакчи иқтисодларни қўлга киритишлари мумкин. Барқарор юқори ўсиш — бу глобал иқтисодиёт унинг энг муҳим вазифалардан биридир.¹⁵

Очиқ дунё иқтисодиёти ривожланаётган мамлакатларга уларнинг экспорти учун чуқур эластик бозорни таклиф этади. Меҳнат тақсимооти бозор ҳажми билан чекланганлиги сабабли, юқори талаб мамлакатларга янги экспорт йўналишлари бўйича ихтисослашишга ва турли хил усулларда уларнинг маҳсулдорлигини оширишга имкон беради.¹⁶

Юқори ривожланган иқтисодиётлар ўзларини таркибий жиҳатдан ўзгартирмоқдалар. Ишда таъкидланганидек, ялпи ички маҳсулотнинг ўсишини макроиқтисодий "дарахтларнинг тепалари"

¹⁵ Доклад о росте Стратегии устойчивого роста и инклюзивного развития Доклад о росте Стратегии устойчивого роста и инклюзивного развития - страница 5. <http://kak.znate.ru>

¹⁶ <http://www-wds.worldbank.org> Жаҳон банки маълумотлари.

билан ўлчаш мумкин, аммо барча ҳаракатлар янги ўсадиган новдалар пайдо бўладиган ва ўлик новдалар тушадиган "дарахт ўсиши" даражасида амалга оширилади. Ўсишга йўналтирилган сиёсат ва ислохотларнинг аксарияти ушбу микроиқтисодий жараёнларни яратиш ва ўлиш жараёнларини рағбатлантириш ва, энг муҳими, ушбу динамикадан таъсирланган одамларни ҳимоя қилиш учун ишлаб чиқилган. Ишчиларнинг етарлича сони ва ишончли глобал талабга эга бўлган ҳолда, ривожланишнинг дастлабки босқичларида ўсиш суръати асосан инвестицияларнинг даражаси билан чекланади (ҳам давлат, ҳам хусусий). Ушбу инвестициялар, ўз навбатида, тежаш миқдорига боглиқ. Тез ривожланаётган иқтисодиётлар даромадларининг таъсирли қисмини шу мақсадга йўналтиришади — 20-25% ва ундан юқори миллий жамғарма ставкалари одатий эмас. Аслида, давлатлар инвестиция эҳтиёжларини молиялаштириш учун хорижий капиталга ҳам эътибор қаратишлари мумкин. Аммо сўнги бир неча ўн йилликларда капитал оқимлари аралаш расмларни чизмоқда. Бизнинг фикримизча, хорижий жамғармалар иқтисодиётнинг тез ўсиб бориши учун зарур бўлган инвестицияларни шакллантириш учун ички жамғармалар, шу жумладан давлат жамғармаларининг ўрнини босувчи воситадир.¹⁷

Муваффақиятли ўсиш мисолларининг умумий жиҳати бор — тобора кучайиб бораётган, ишончли ва мажбурий давлат. Бундай тез суръатларда ва узоқ вақт давомида ривожланиш кучли сиёсий раҳбарликни талаб қилади. Сиёсатчилар ўсиш стратегиясини танлаб, ўз мақсадларини жамият мақсадларига мувофиқ белгилашлари ва одамларга келажакдаги имтиёзлар уларнинг саъй-ҳаракатлари, тежамкорлиги ва ҳозирги иқтисодий қийинчиликларини оқлашига ишонтиришлари керак. Агар уларнинг ваъдалари ишончли бўлса, барчага таъсир қилади ва одамларни ўзлари ёки фарзандлари ўсишнинг тўлиқ самарасини

---

¹⁷ <http://www-wds.worldbank.org> Жаҳон банки маълумотлари.

олишларига ишонтирсалар, улар муваффақиятли бўлади. Бундай раҳбарлар сабр-тоқатга, узоқ муддатли қарашга ва инклюзив ўсишга кучли эътиборга эга бўлишлари керак. Бир қатор ҳолатларда ривожланаётган иқтисодиётлар узоқ вақт ҳокимиятда қолиши кутилаётган бир партияли ҳукумат томонидан назорат қилинади. Масалан, рақиб сиёсий партиялар иккитомонлама ўсиш стратегиясини келишиб олишлари мумкин, уларнинг ҳар бири ҳокимият даврида. Ҳеч қандай расмий келишув бўлмаса ҳам, омманинг ишончини қозонган муваффақиятли ўсиш стратегияси уни бошлаган ҳукуматни четлаб ўтиши мумкин.¹⁸

Тажриба шуни кўрсатадики, узоқ муддатли ўсишга йўналтирилган кучли технократик гуруҳлар баъзи "институционал хотира" ва сиёсатнинг узлуксизлигини ҳам таъминлаши мумкин. Ушбу барқарорлик ва тажриба айниқса, сиёсий нотинч даврда жуда қимматли бўлиши мумкин, чунки янги қарорлар қабул қилишнинг янги тизимлари ишлаб чиқилиб, самарали ишлашига кўп вақт керак бўлади. Ислоҳот, ўсиш каби, бу ҳам ўз-ўзидан мақсад эмас. Иккаласи ҳам мақсадга эришиш учун воситадир. Ислоҳотлар жозибатор бўлиши мумкин ва катта ютуқларга айланиши мумкин, аммо агар иқтисодий ўсиш тезлашмаса ёки кўпчилик бирон бир яхшиланишни сезмаса, кўпроқ ҳаракат талаб этилади. Ресурсларни самарали тақсимлаш учун бозорга ишониш керак, аммо бозор ва ислоҳотлар тўпламининг қандайдир комбинацияси натижаларини аниқлашга имкон бера олмайди.¹⁹

Ривожланаётган мамлакатларда кўпинча ушбу бозор ва тартибга солиш институтлари бўлмайди. Шундай қилиб, ривожланишнинг муҳим элементи аниқ ушбу институционал имкониятларни шакллантиришдир. Ўсиш уларсиз юз бериши мумкин ва иқтисодиёт ривожланиб бориши билан институтлар пайдо бўлиши мумкин. Бироқ, қандай қилиб улар буни амалга ошириши мумкинлиги ҳақида биз аниқ билмаймиз. сиёсатчилар ҳар

¹⁸ <http://www-wds.worldbank.org> Жаҳон банки маълумотлари.

¹⁹ <http://www-wds.worldbank.org> Жаҳон банки маълумотлари.

доим улар бўлмаганда бозор қандай ишлашини билишмайди. Шунинг учун, ривожланаётган иқтисодиётда сиёсий ўзгаришлар ва ислохотларнинг таъсирини аниқ тахмин қилиш қийинроқ. Ушбу босқичда бизнинг моделларимиз ёки прогнозлаш воситалари бир неча муҳим жиҳатлар бўйича фарқ қилади. Шу сабабларга кўра, ҳукуматлар иқтисодий сиёсатни амалга оширишда эксперимент ўтказиши оқилона. Бу принцип Денг Сяопинг "дарёни кечиб, оёқларинг остидаги тошларни ҳис эт" деб чақирган сўзларида яхши ифодаланган. Баъзида ҳукуматлар потенциал хатарлар манфаатларидан юқори бўлган драматик сиёсий ўзгаришлардан қочиб, аста-секин олдинга силжишларига тўғри келади. Бу ҳар қандай сиёсий назоратдан келиб чиқадиган зарарни чеклайди ва давлат ва иқтисодиётга ўзларини тузатишга имкон беради. Шунга тенг равишда, ҳар бир қадам кейинги босқичга қандай ўтиш кераклигини билиш учун озгина синов ёки тажриба бўлиши керак.²⁰

Сиёсат тузиш фақат курашнинг бир қисми. Сиёсий чоралар хануз аниқ аниқ амалга оширилиб, кўпроқ ёки камроқ қониқарли бошқарувга эга бўлиши керак. Самарали давлат аппарати бир кечада қурмайди ва доимий эътиборни талаб қилади. Виждонли хизмат қилиш маданияти сақланиб қолиши ва ривожлантирилиши керак. Маъмурлар, шунингдек, давлат сектори ишини сезиларли даражада яхшилаш оладиган мансабдор шахсларга кўпроқ маош, мартаба кўтариш ва тан олинисини таклиф қилиб, истеъдодли одамларни жалб қилиши ва ушлаб туриши керак.²¹

Ҳеч бир давлат инфратузилма, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларига давлат томонидан инвестицияларни жалб қилиш суръатларини сақламасдан туриб, жадал ўсишини сақлаб тура олмади. Бундай ажратмалар хусусий инвестицияларни жалб этмайди — уларни хориждан жалб қилади. Улар янги ишлаб чиқаришларни яратишга ва соғлом ва ўқимишли ишчиларга, оддий

²⁰ <http://www-wds.worldbank.org> Жаҳон банки маълумотлари.

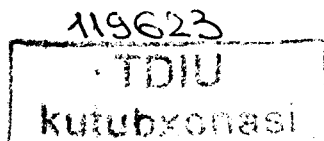
²¹ <http://www-wds.worldbank.org> Жаҳон банки маълумотлари.

йўлларга ва ишончли электр энергиясига эга бўлган ҳар қандай хусусий корхонанинг қийматини оширишга йўл очмоқда.

Афсуски, биз инфратузилма харажатлари кўпинча эътиборсиз қолдирилишини аниқладик. Улар кўпинча ҳисобланмайди. Шунингдек, биз кўплаб мамлакатларда таълим кўрсаткичлари (мактабда ўқиш йиллари, ўқувчиларни камраб олиш даражаси) ёзиш, ҳисоблаш ва бошқа билим кўникмаларидаги ҳақиқий натижаларга қараганда таъсирчан эканлигини аниқладик. Ушбу натижалар ўсишда акс этади. Саломатлик ўсишга қандай таъсир қилишидан қатъий назар, одамлар учун катта аҳамиятга эга. Аммо очлик, тўйиб овқатланмаслик ва касалликнинг иқтисодий оқибатларини унутмаслик керак. Фақат битта мисол келтирмоқчимиз: агар чақалоқлар бачадонда ёки гўдақда етарлича овқатланмаган бўлса, уларнинг когнитив ривожланиши (ўрганиш қобилияти) доимий равишда орқада қолиши мумкин. Бу уларнинг самарадорлигини ва таълимдан фойда олиш қобилиятини пасайтиради. Бундан ташқари, бу жуда адолатсиз. Шу сабабли, кам таъминланган оилаларнинг етарли овқатланишини кийинлаштирадиган озиқ-овқат маҳсулотларининг жаҳон нархларининг тез суръатлар билан ўсиши узоқ муддатли ўсишнинг асосий таҳдидидир.²²

Сиёсатчилар саноат, фирма ёки иш жойларини ҳимоя қилиш чақирикларига қарши туришлари керак, аммо одамларни ҳимоя қилиш учун қўлларидан келганини қилишлари керак. Эҳтимол, ҳукумат бундай ҳимоя қилишнинг энг яхши шакли — бу янги кўникмаларни эгаллашни осонлаштирадиган ўқитиш ва иш ўринларини кўпайтиришни фаоллаштириш. Бундан ташқари, давлатлар вақтинча ишсиз бўлганларнинг даромадларини таъминлайдиган ва асосий ижтимоий хизматлардан фойдаланишни давом эттиришни таъминлайдиган ижтимоий хавфсизлик тармоқларини ҳам ишлаб чиқиши керак. Бундай сиёсатлар ҳам

²² <http://www-wds.worldbank.org> Жаҳон банки маълумотлари.

ахлоқий, ҳам амалийдир. Уларсиз, ўсиш стратегиясини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тезда камаяди.

Демак, иқтисодий ўсишнинг дастлабки босқичларида кўпинча атроф-муҳитга кам эътибор берилади, бу эса ҳавонинг турли моддалар билан ифлосланишига ва оқаятган сувнинг ифлосланишига олиб келди. Биз буни хато деб ҳисоблаймиз ва келажакда бу давом этса жуда қимматга тушади. Таҳлил натижаларига кўра ўсиш стратегиялари бой мамлакатларда экологик жиҳатдан энг қатъий стандартларга жавоб бермаса ҳам, ифлосланиш нархини, унинг оyiбаъларини ҳисобга олиши керак. БМТнинг Барқарор ривожланишнинг 17 та мақсадларини инобатга олиш зарур.

1.2. § ИНТЕНСИВ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ КЎРСАТКИЧЛАРИ ВА УЛАРНИ ҲИСОБЛАШ УСУЛЛАРИ

Барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш барча мамлакатлар учун доимо долзарб муаммо ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланган Ҳаракатлар стратегиясида таъкидланганидек, «қабул қилинган ўрта муддатли дастурлар асосида макроиқтисодий мувозанатни сақлаш, таркибий ва институционал ўзгартиришларни чуқурлаштириш ҳисобига ялпи ички маҳсулотнинг юқори ўсиш суръатларини таъминлаш»²³ жамият олдида турган муҳим вазифадир. Бунда иқтисодий ўсишнинг фақат миқдорий (инклюзив) жиҳатларига эмас, унинг сифат (интенсив) жиҳатлари, яъни барқарор ўсиш сифатини ошириш ҳам муҳимдир.

Интенсив иқтисодий ўсиш омиллари деб ишлаб чиқаришнинг унумдорлиги, тежамкорлиги, сифатига таъсир этувчи барча унумдорлик омилларга айтилади²⁴.

²³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли фармони.

²⁴ Ш.Хамдамов, 2020. Интенсив иқтисодий ўсиш омилларига муаллифлик таърифи ишлаб чиқилди.

Интенсив иқтисодий ўсишни аниқлашнинг умумий индекси сифатида Ялпи омиллар унумдорлиги (Total Factor Productivity) кўрсаткичини келтиришимиз мумкин.

Ялпи омиллар унумдорлиги (Total Factor Productivity) - иқтисодий тушунча бўлиб, меҳнат ва капитал харажатларидан ташқари, ишлаб чиқаришга таъсир этувчи унумдорлик омиллар мажмуасини англатади.

Меҳнат унумдорлиги корхонанинг энг муҳим сифат кўрсаткичларидан бири бўлиб, меҳнат харажатлари самарадорлигини ифодалайди.²⁵

Меҳнат фаолияти натижасида, биринчидан, ишлаб чиқариш харажатлари, иккинчидан, бозор қиймати билан тавсифланадиган товар ва хизматлар ишлаб чиқарилади. Товар ва хизматларнинг ҳар бир тури учун уларнинг ҳажмига кўпайтирилган бу икки қийматнинг нисбати ишлаб чиқариш рентабеллиги белгилайди.²⁶

Ишлаб чиқариш самарадорлигини унинг ҳажмини шу маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи корхонанинг асосий активлари қиймати билан таққослаш йўли билан ҳам ўлчаш мумкин. Бу кўрсаткич фондқайтими деб юритилади.

Улар мамлакат, минтақа, саноат миқёсида меҳнат унумдорлигини, корхонадаги меҳнат унумдорлигини ва алоҳида ходимнинг индивидуал меҳнат унумдорликлари билан фарқланади.

Одамларнинг ишлаб чиқаришда иштирок этадиган меҳнати - ишчи кучи деб айтилади. Ишлаб чиқаришнинг ҳар бир босқичида ҳам ишчи кучи сарф қилинмайди, яъни ишлаб чиқариш воситалари хом ашё, энергия, асбоб-ускуна, асбоб-ускуна ва бошқалардан фойдаланилади. Меҳнат бу қисми реифиед (Reified) дейилади, ёки ўтган меҳнат (Past Labor) дейилади.

Ҳар бир корхона меҳнат унумдорлигининг маълум даражасига эга бўлиб, турли омилларга боғлиқ ҳолда кўпайиши ёки камайиши мумкин. Ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг зарурий шарти меҳнат унумдорлигининг ўсишидир. Меҳнат унумдорлигини ошириш моддий ва турмуш меҳнатини тежаш демакдир ва ишлаб

---

²⁵ <http://biblioclub.ru>

²⁶ <http://dlib.rsl.ru>

чиқариш самарадорлигини оширишнинг энг муҳим омилларидан биридир. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши умумиктисодий қонуниятнинг ифодаси, амалдаги иқтисодий тизимдан қатъий назар жамият тараққиёти учун иқтисодий заруратдир.

Меҳнат унумдорлигининг ўсиши ҳар бир маҳсулот бирлиги таркибидаги меҳнатнинг умумий миқдори камайишига олиб келади. Меҳнат унумдорлиги даражасига меҳнатдан кенг фойдаланиш миқдори, меҳнат интенсивлиги ҳамда ишлаб чиқаришнинг техник ва технологик ҳолати таъсир кўрсатади.²⁷

Кенг маънода унумдорлик - инсоннинг мавжуд бўлган нарсаларни яхшилаш имкониятларини доимо излашга бўлган руҳий мойиллигидир. Инсон бугун кечагидан кўра яхшироқ, эртага бугунданга яхшироқ ишлаши мумкин, деган ақидага асосланади. Хўжалик фаолиятини узлуксиз такомиллаштириб боришни талаб этади.²⁸

Меҳнат фаолиятининг мақсади меҳнат маҳсулотини олиш, яъни аниқ маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш, товар сотиш ёки хизмат кўрсатишдан иборат. Ходим ва меҳнат жамоаси учун бу меҳнатнинг унумдорлиги муҳим аҳамиятга эга бўлиб, меҳнат бирлигига²⁹, шу жумладан вақт бирлигига олинган иш миқдорининг даражаси билан ифодаланади. Ва бу даража қанчалик юқори бўлса, вақт бирлигига сарфланадиган харажатлар паст бўлади, чунки иш ҳажмининг ошиши меҳнат унумдорлигининг ошишига олиб келади, бу доимий харажатларни камайтиради. Меҳнат унумдорлигининг ошиши маълум бир вақт бирлигида ишчи кучи бажарадиган иш ҳажмининг ошишига, иш бирлигига сарф қилинадиган вақтнинг камайишига олиб келади.

Меҳнат унумдорлиги (П) бир ходим томонидан вақт бирлиги (соат, смена, ҳафта, ой, йил) бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори билан ўлчанади ва қуйидаги ёрдамида ҳисобланади:

$$П = O / Ч,$$

O — вақт бирлигига иш миқдори; Ч — ишчилар сони.

²⁷ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СУЩНОСТИ И СОДЕРЖАНИЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ ТРУДА.

<http://elibrary.ru>

²⁸ <http://biblioclub.ru>

²⁹ экономика фирмы ред.doc <http://biblioclub.ru>

Меҳнат унумдорлигининг ўсишининг умумий тенденцияси маҳсулотдаги жонли меҳнатнинг улуши камайиб, моддийлаштирилган меҳнат (хом ашё, материаллар) улуши ортиб бориши, аммо ишлаб чиқариш бирлигида мавжуд бўлган меҳнатнинг умумий миқдори камайиб бориши билан намоён бўлади. Бу меҳнат унумдорлигини оширишнинг моҳиятидир.³⁰

Жонли ва моддий меҳнат ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражасига қараб ҳар хил йўллар билан содир бўлиши мумкин. Илмий-техник тараққиётнинг энг юқори босқичида, ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштириш ўсиши билан, ишлаб чиқариш бирлиги учун жонли ва моддий меҳнат харажатлари камаяди, лекин жонли меҳнат харажатлари ўтган иш ҳақига нисбатан анча камаяди, шунинг учун маҳсулотдаги жонли меҳнатнинг улуши камаяди. Демак, меҳнатни механизациялаш ва автоматлаштириш даражаси қанчалик баланд бўлса, унинг иқтисодиётида моддийлаштирилган меҳнат харажатларини камайтириш ҳисобига шунчалик катта рол ўйнайди. Илмий-техника тараққиётининг моҳияти ишчи кучи учун сарфланадиган харажатларни камайтиришдан иборат бўлиб, меҳнат унумдорлигини оширишнинг моҳиятидир.

Жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучлари умумий меҳнатда ривожланиб бориши билан, моддийлаштирилган меҳнат улушининг мос равишда ортиши билан, табиий равишда жонли меҳнатнинг улуши камаяди.³¹

Меҳнатни механизациялаш (автоматлаштириш, рақамлаштириш) даражаси (L_m) куйидаги формула билан аниқланади³²:

$$L_m = (V_m / V_o) * 100\%$$

V_m — иш сменасининг кўп қисмини механизация воситаларидан фойдаланган ҳолда сарфлайдиган ходимлар сони;

V_o — ходимларнинг ўртача сони.

³⁰ <http://biblioclub.ru>

³¹ <http://studfiles.ru>

³² Резервы и факторы роста производительности труда
<http://www.newreferat.com/ref-21601-3.html>

Меҳнатни механизациялаш даражаси худди шундай ҳисобланади ва бунда энг ижобий (максимал) кўрсаткич 100% бўлади.

Меҳнат унумдорлигини ошириш барча ишлаб чиқариш харажатларининг ўзгариши билан боглиқ, шунинг учун бу жараёнларни бошқариш, режалаштириш ва уларни мувофиқлаштириш (шу жумладан бандлик, ходимлар малакаси, технология ва асбоб-ускуналар, маҳсулот ва бозорлар) керак. Унумдорликни бошқариш тизими икки соҳани ҳам бирлаштириши лозим: мотивацион ва техник, яъни меҳнат унумдорлигини оширишга бўлган қизиқишни ошириш ва унинг ўсиши учун шароитни таъминлаш.³³

Миллий бойликнинг ўсиши учун меҳнат унумдорлигининг аҳамияти умумий тан олинган, лекин унинг иқтисодий ўсишдаги ролига жуда кам этибор берилиб келинмоқда. Бунинг сабабларидан бири меҳнатга ҳақ тўлашнинг паст даражаси ва ишлаб чиқариш харажатларидаги меҳнат харажатларининг унча катта бўлмаган улушидир, шунинг учун у ижтимоий ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигининг паст аҳамияти ҳақида тасаввур ҳосил қилади. Меҳнат унумдорлигини ошириш ва унинг ўсишини корхона даражасида сақлаб туриш учун шароит яратиш лозим. Меҳнат унумдорлигининг ошиши ишлаб чиқариш харажатлари камайишига олиб келади.

Меҳнат унумдорлиги динамик кўрсаткичдир. Бу асосан унинг прогрессив ўзгаришида намоён бўлади. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши иқтисодий ўсиш ва иқтисодий ривожланишни миллий миқёсда таъминлашнинг асосий шарти ҳисобланади. Меҳнат унумдорлиги даражаси (унинг сон қиймати) илмий-иқтисодий адабиётларда ва хўжалик амалиётида одатда омиллар деб аталадиган жуда кўп турли хил сабабларга боглиқ. Барча сабабларнинг ҳаракати ўзаро чамбарчас боглиқ бўлиб, фақат меҳнат унумдорлигини ошириш имкониятларини тўлиқроқ ва қулайроқ ўрганиш учун улар алоҳида кўриб чиқилади.³⁴

³³ Панов В. Р. Исследования возможностей роста производительности труда на предприятии транспорта Москва 2010. <http://dlib.rsl.ru>

³⁴ Факторы повышения эффективности труда работников в экономике.

Меҳнат унумдорлигининг мутлақ даражасини ўлчаш жуда кўп омилларга боғлиқ мураккаб жараён ҳисобланади. Вақт талаб қиладиган иш-меҳнат унумдорлиги даражасининг ўзгариш динамикасини баҳолаш ва унумдорлик ўсишига таъсир етувчи омиллар ва шароитлар, захиралар ва ресурсларни аниқлашдан иборат. Захираларни аниқлаш жуда мураккаб вазифа бўлиб, бу бизнес билан шуғулланадиган мутахассисларнинг юқори ваколатини талаб қилади. Биринчидан, корхонанинг меҳнат унумдорлигини оширишдаги имкониятлари баҳоланади: унинг ўсиш омиллари ва шароитлари кўриб чиқилади.

Меҳнат унумдорлиги ўсишининг омиллари деганда унинг даражасининг ўзгаришига сабаб бўлувчи сабаблар тушунилади. Корхонада меҳнат унумдорлиги ўсиши захиралари остида меҳнат ресурсларини тежаш учун ҳали фойдаланилмаган реал имкониятлар назарда тутилади.

Меҳнат унумдорлиги омиллари бу кўрсаткичнинг ўзгаришини белгиловчи объектив ва субектив сабабларидир.³⁵

Менежмент сифати деганда корхона бошқарувини ташкил этиш тушунилади, жумладан: ташкилий тузилма ва ишлаб чиқаришни бошқариш тизимлари, уларни амалга ошириш бўйича бошқарув тартиблари ва технологиялари, бошқарув тизимини автоматлаштириш даражаси, бошқарув услуги ва меҳнатни ташкил этиш даражаси.³⁶

Санъат ва технология давлат механизациялаш ва ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, янги илғор технологияларни жорий этиш, хом ашё, илғор материаллар ва бошқа чора-тадбирлар янги турдаги фойдаланиш даражасини ошириш, янги, янада самарали ускуналар, эски ускуналар алмаштириш модернизация билан боғлиқ.

Бозор сегментининг мавжудлиги корхонанинг бозорда ўз маҳсулотларини сотиш, маҳсулот ассортименти структурасини

<http://elibrary.ru>

³⁵ Факторы повышения эффективности труда работников в экономике.

<http://elibrary.ru>

³⁶ Доклад о росте Стратегии устойчивого роста и инклюзивного развития Доклад о росте Стратегии устойчивого роста и инклюзивного развития - страница 8. <http://kak.znate.ru>

ўзгартириш ва маҳсулот ишлаб чиқиш ва кенгайтириш истиқболларининг мавжудлигини назарда тутади.

Кадрлар салоҳиятидан фойдаланиш даражаси кадрларнинг касбий-малака ва таълим таркиби ва тузилишини, ижро интизоми даражасини, жамоадаги ижтимоий-психологик иқлимни, моддий ва маънавий рағбатлантириш тизимларининг корхона кадрлари эҳтиёжларига мослиги даражасини тавсифлайди.

Амалда барча омиллар ўзаро бир бирига боғлиқ бўлади. Меҳнат унумдорлиги даражасининг муайян омилга боғлиқлигини аниқлаш нафақат ривожланиш заҳираларини очиб бериш, балки уларни маълум вақт давомида ресурс компонентига боғлаш имконини беради.

Омиллар билан бир қаторда, бу омиллар ишлайдиган шароитларни ҳам ҳисобга олиш керак. Буларга қуйидагилар киради: экстенсив тармоқлар ва қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган табиий-иқлим шароитлари; сиёсий вазиятнинг ўзгариши; давлатнинг фискал, пул-кредит ва инвестиция сиёсати; молия бозоридаги куч мажбурияти ва бошқалар.³⁷

Меҳнат унумдорлиги омилларини қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1) *тирик ва моддий меҳнатнинг ўсиш омиллари*. Омилларнинг бу фарқланиши меҳнатнинг нормал интенсивлиги доирасида интенсивлаштириш заҳиралари ва асосий капиталнинг улушини ошириш чора-тадбирлари билан боғлиқ;

2) *ҳаракат вақтидан келиб чиққан ҳолда меҳнат унумдорлиги ўсишининг омиллари*. Бу гуруҳда а) сезиларли сармоя талаб қилмайдиган ташкилий-техник чора-тадбирлар билан боғлиқ долзарб омиллар; б) техника ва технологиянинг туб ўзгаришлари билан боғлиқ истиқболли омиллар мавжуд. Уларнинг таъсири узок вақт давомида (одатда бир йилдан ортиқ) ҳисобланади);

3) *иқтисодийётда тутган ўрнига кўра гуруҳланадиган омиллар*:

а) умумиқтисодий; б) тармоқ ва соҳавий; в) компания ичи; г) иш жойи. Умумий иқтисодий омилларнинг таъсири ижтимоий

³⁷ Доклад о росте Стратегии устойчивого роста и инклюзивного развития Доклад о росте Стратегии устойчивого роста и инклюзивного развития - страница 8. <http://kak.znate.ru>

меҳнат таксимоти, жумладан, халқаро меҳнат, меҳнат ресурсларининг мавжудлиги ва улардан фойдаланиш ҳамда ишлаб чиқариш тузилиши билан боғлиқ. Меҳнат унумдорлиги ўсишининг тармоқ ва соҳавий омиллари ишлаб чиқаришни ташкил этишининг ўзига хос хусусиятлари - унинг ихтисослашуви, концентрасияси ва уйғунлиги, ишлаб чиқаришнинг ўзаро ҳамкорлиги билан боғлиқ. Иш жойида меҳнат унумдорлигининг ўсиш омилларига, биринчи навбатда, иш вақтини йўқотишни бартараф этиш ва ундан оқилона фойдаланиш чора-тадбирлари мажмуи киради. Юқорида муҳокама қилинган меҳнат унумдорлигининг барча омиллари уларнинг аҳамияти ва келажакка таъсирини аниқлаш учун корхонадаги таҳлилий ишлар жараёнида текширилиши лозим. Меҳнат унумдорлигининг омилли таҳлили унинг ўзгаришига бевосита таъсир кўрсатган кўрсаткичларни ўрганади. Масалан, ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчилар улушининг, ишлаган кунлар сони, иш кунининг узунлиги ва меҳнатнинг соатбай унумдорлиги маълум давр мобайнида ходимлар унумдорлигининг ўзгаришига таъсирини ўрганиш мумкин.³⁸

Бу омилларнинг саноат ва ишлаб чиқариш ходимларининг ўртача йиллик маҳсулоти даражасининг ўзгаришига таъсирини ҳисоблаш мутлақ фарқлар усули билан амалга оширилади.

Захиралар-бу потенсиал, ишлаб чиқариш бирлигига меҳнат сарфларини, шунингдек, иш вақти йўқотишларини ва иқтисодий моҳиятан уларга тенг бўлмаган меҳнат сарфларини камайтиришнинг реал имкониятларидир.³⁹

Жонли меҳнат (ишчи кучи) дан фойдаланишни яхшилаш резервларига ташкилот ва меҳнат шароитлари, кадрлар тузилиши ва жойланиши, узлуксиз ишлаш учун ташкилий шарт-шароитлар яратиш ҳамда ходимларнинг меҳнат натижаларига юқори моддий ва маънавий қизиқишини таъминлаш билан боғлиқ захиралар киради.

Моддий меҳнатдан (асосий ва жорий активлардан) янада самарали фойдаланиш резервлари асосий ишлаб чиқариш

³⁸ Факторы повышения эффективности труда работников в экономике. <http://elibrary.ru>

³⁹ Факторы повышения эффективности труда работников в экономике. <http://elibrary.ru>

активларидан, шунингдек, хом ашё, материаллар, бутловчи қисмлар, ёқилги, энергия ва бошқа айланма фондлардан янада тежамли ва тўлиқ фойдаланиш резервларини ўз ичига олади. Жорий захиралар кўшимча капитал қўйилмаларсиз ва технологик жараёндаги муҳим ўзгаришларсиз жуда тез амалга оширилиши мумкин. Фойдаланиш имкониятларининг белгиларига кўра, сиғим ёки смена ишлари бўйича самарасиз фойдаланиладиган асбоб — ускуналар захираларини ажратиш лозим; ўрганилган, лекин ҳали илгор меҳнат усулларидан фойдаланилмаган, шунингдек, зарар захиралари — маҳсулот нуқсонлари, ёнилгининг ошиб кетиши, иш вақтининг йўқотилиши.⁴⁰

Фойдаланиш соҳаларида меҳнат интенсивлигини камайтириш ва иш вақтидан фойдаланишни яхшилаш резервлари билан бир қаторда компания ходимларидан янада оқилона фойдаланиш резервлари муҳим аҳамият касб этади. Бу йўналиш биринчи навбатда ташкилий тузилмани такомиллаштириш - бошқарув схемасининг таннархини пасайтириш билан бирга ходимларни бошқариш самарадорлигини ошириш билан боғлиқ. Бундан ташқари, тажриба ва малакани ҳисобга олган ҳолда кадрларни оқилона жойлаштириш захиралари, корхонада кадрларни танлаш ва ривожлантириш тизими ҳамда ходимларнинг расмий ўсиши дастурлари катта рол ўйнайди.

Меҳнат унумдорлигини ошириш йўллари меҳнат харажатларини тежаш учун фойдаланиш мумкин бўлган асосий йўналишлар, яъни жонли меҳнат сарфини камайтириш йўллари. Меҳнат унумдорлигининг ўсиш манбалари меҳнатнинг ўзига хос турлари бўлиб, улар туфайли бу меҳнат харажатлари тежаллади.

Меҳнат унумдорлиги ўсишининг захиралари *миллий хўжалик, саноат, ички ишлаб чиқариш* бўлиши мумкин.

Ички ишлаб чиқариш захиралари саноат корхоналарида асбоб-ускуналардан, иш вақтидан самарали фойдаланиш, ишлаб чиқариш бирлиги (меҳнат интенсивлиги) ишлаб чиқариш учун меҳнат сарфини камайтириш билан яратилади. Вақтига кўра улар жорий ва истиқболли бўлинади.

⁴⁰ Факторы повышения эффективности труда работников в экономике. <http://elibrary.ru>

Миллий хўжалик захиралари янги меҳнат воситалари ва объектларини яратиш, ишлаб чиқаришни оқилона жойлаштириш каби ташкилий-техник тадбирлар натижасида шаклланади.

Саноат захиралари иқтисодий жиҳатдан асосли меҳнат тақсимоти, техник базани такомиллаштириш ва бошқалар туфайли меҳнат унумдорлигининг ўсишига ёрдам беради.

Меҳнат ишлаб чиқарувчи захиралар сонига иш вақти фондидан фойдаланишни яхшилаш ва иш вақтини ихчамлаштириш орқали меҳнат интенсивлигини ўртача даражага ошириш киради.

Меҳнат тежасидиган захиралар ишлаб чиқаришнинг меҳнат интенсивлигини камайтириш билан боғлиқ барча захираларни ўз ичига олиши керак.

Меҳнат унумдорлиги ўсишининг барча ички ишлаб чиқариш захираларини яна икки турга бўлиш керак: *меҳнат ишлаб чиқарувчи ва меҳнатни тежовчи*.

Бир гуруҳ меҳнат ҳосил қилувчи омиллар учун ишлаб чиқариш ичидаги захиралар одатда иш куни ва иш йилидан фойдаланиш кўрсаткичлари билан баҳоланади.⁴¹

Ялпи омиллар унумдорлигини ўлчаш усуллари

Ялпи омиллар унумдорлик - иқтисодиётдаги жами ишлаб чиқаришни ўртача яъни меҳнат ва капиталга бўлиш орқали ҳисобланган ҳосилдорлик ўлчовидир. Меҳнат ва капитал каби қиримларнинг ўсишидан ташқари бўлган реал чиқимларнинг ўсишини ифодалайди.

Энг кўп ишлатиладиган ишлаб чиқариш функцияси Cobb-Douglas функцияси⁴² бўлиб, у қуйидагича:

$$Q=A * K^{\alpha} * L^{\beta}$$

Бу ерда Q-умумий маҳсулот (ишлаб чиқариш ҳажми),

A - Ялпи омиллар унумдорлиги

K-капитал,

α -капиталнинг чиқиш эластиклиги,

L-меҳнат

β -меҳнатнинг чиқиш эластиклиги.

⁴¹ Факторы повышения эффективности труда работников в экономике. <http://elibrary.ru>

⁴² Obaidullah Jan, ACA, CFA Mar 14, 2019. <https://xplained.com/649939/cobb-douglas-production-function>

Агар Кобб-Дуглас функциясини қайта тузсак, умумий омил унумдорлиги учун қуйидаги формулани оламиз:

$$\text{ЯОУ (TFP)} = A = \frac{\text{Жами Маҳсулот}}{\text{Ўртача даромад(WAI)}} = \frac{Q}{(K^\alpha * L^\beta)}$$

ЯОУ (TFP) жами ишлаб чиқаришни кўпайтиришни англатади, бу эса даромадларнинг ўсишига олиб келади. Технологик ўзгариш, таълим, тадқиқот ва ривожлантириш, синергия ва бошқалар каби номоддий омиллардан келиб чиқади.

3-жадвал

Меҳнат унумдорлигини ўлчаш усуллари

Натурал усули	Бир хилдаги, турдош маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш унумдорлигини ифодалашда қўлланилади
Қиймат усули	Турдор бўлмаган маҳсулотларни ишлаб чиқариш унумдорлигини ифодалашда қўлланилади, қиймат пул бирлигида ўлчанади
Меҳнат усули	Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг унга сарфланган вақт бирлигига нисбатини ифодалайди.

Меҳнат унумдорлигини ўлчашнинг 3 хил *натурал, қиймат ва меҳнат* усуллари бор. Уларнинг афзаллик ва камчиликлари билан қуйидаги 3-жадвалда танишиш мумкин.

Қуйидаги ўсиш ҳисоби тенгласи бизга умумий маҳсулотнинг ўсиши, меҳнат ва капиталнинг ўсиши ва ЯОУ ўсиши ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди:

$$\frac{\Delta Q}{Q} = \alpha \times \frac{\Delta K}{K} + \beta \times \frac{\Delta L}{L} + \frac{\Delta A}{A}$$

Янги иқтисодий шароитда сифатни сезиларли даражада яхшилаш ва меҳнат унумдорлигини ошириш режасини ишлаб чиқишни такомиллаштириш муаммоси айниқса долзарбдир. Бу меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақининг ўсиш суръати ўртасида иқтисодий жиҳатдан тўғри мувозанатни таъминлашнинг муҳим шартидир. Меҳнат унумдорлигини ошириш режаларида одатда иккита кўрсаткич ҳисобланади:

- ишлаб чиқариш ҳажми - иш вақти бирлигига ишлаб чиқарилган маҳсулотлар сони
- меҳнат интенсивлиги - ишлаб чиқариш бирлигига сарфланган иш вақти миқдори.

Ишлаб чиқариш ҳажми - меҳнат унумдорлиги даражасини ҳисобга олишнинг энг кўп тарқалган кўрсаткичидир.⁴³ Бажарилган иш ва сарфланган вақт миқдorigа қараб ишлаб чиқариш ҳажмини ҳисоблашнинг бир неча усуллари мавжуд.

Хулоса қилиб айтганда, Интенсив иқтисодий ўсишни аниқлашнинг умумий индекси сифатида Ялпи унумдорлик омиллари (ЯУО) кўрсаткичи ҳисобланади. Ялпи унумдорлик омиллари - иқтисодий тушунча бўлиб, меҳнат ва капитал харажатларидан ташқари, ишлаб чиқаришга таъсир этувчи унумдорлик омиллар мажмуасини англатади.

1.3. § ИНТЕНСИВ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИ ТАЪМИНЛАШДА ЖАҲОН ТАЖРИБАСИ

Иқтисодий ўсиш ўз-ўзидан мақсад эмас. Бирок, иқтисодий ўсиш жамиятда бошқа муҳим вазифаларни бажаришга имкон беради. У кўпчиликни қашшоқлик ва чарчоқ меҳнатидан қутқара олади. Шунингдек, соғлиқни сақлаш, таълим ва дунё ўз мажбуриятларини эълон қилган БМТнинг минг йиллик декларациясида белгиланган бошқа мақсадларни қўллаб-қувватлаш учун захиралар яратади.⁴⁴ Муҳтасар қилиб айтганда, биз одамларга

⁴³ <http://biblioclub.ru>

⁴⁴ Доклад о росте Стратегии устойчивого роста и инклюзивного развития Доклад о росте Стратегии устойчивого роста и инклюзивного развития - страница 5. <http://kak.znate.ru>